

УДК (477) 902: 94(36)739.2:736

Величко Євгенія Олександрівна
старший науковий співробітник
сектору "Колекція ювелірного мистецтва" відділу фондів,
Музей історичних коштовностей –
філіал Національного музею історії України
(Київ, Україна)
lerejena@gmail.com

Velychko Evheniia
Senior Research Fellow,
Sector 'Collection of Jewellery',
Department of Funds,
Museum of Historical Treasures of Ukraine,
Branch of the National Museum of Ukrainian History

КОЛЕКЦІЯ АНТИЧНОЇ ГЛІПТИКИ В ЗІБРАННІ ФІЛІАЛУ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ – МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ

ANCIENT GLYPTICS FROM THE COLLECTION OF THE MUSEUM OF THE HISTORICAL TREASURES OF UKRAINE (BRANCH OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY)

Анотація

Особливістю колекції гліптики Музею історичних коштовностей України, незважаючи на невелику кількість екземплярів (41 одиниця), є її різноплановість – представлені зображення стародавніх богів, гем-амулети, портретні інталії та камеї. Тут є вироби як місцевого виробництва – Боспорського каменерізного центру, так і імпортовані італійські вироби. Хронологічно колекція охоплює період з V ст. до н. е. до III ст. н. е. Тобто у відносно невеликому зібранні представлені всі основні тенденції розвитку каменерізного мистецтва в античну добу.

Ключові слова: гема, гліптика, інталія, Боспор, Національний музей історії України.

Summary

The peculiarity of the collection of glyptics of the Museum of Historical Treasures of Ukraine, despite a small number of gems (41 units), is its versatility. The collection contains images of ancient gods, amulets, portrait intaglios and cameos. There are the products of local, Bosporic, stone cutting center and imported Italian products. The collection covers the period from the 5th century BC till the 3rd century AD. So, all the major tendencies of glyptic art of the antiquity are reflected in the relatively small collection.

Keywords: gems, ringstone, glyptic, intaglio, stone cutting, National Museum of Ukrainian History.

Мистецтво гліптики – різьблення на дорогоцінних каменях, одне з найдавніших. Інталії (геми із заглибленим зображенням) у IV–III тис. до н. е. були відомі в Месопотамії та на островах Егейського моря. Майстерність виготовлення цих гем свідчить про те, що на той час вже існувала потужна каменерізна школа з багатотисячними традиціями.

Єгипетські, шумерські, аккадські, вавилонські та асирійські геми вражають технічністю свого різьблення, а різні камені стародавньої Греції та Риму привертають увагу різноманітними сюжетами й майстерним виконанням.

До кінця IV ст. до н. е. існував лише один вид гем – інталії (від італ. *intaglio* "різьблення"), що мали суто утилітарне значення і використовувались як печатки для одержання відбитків у глині чи воску. У добу еллінізму, крім інталій, з'являються високохудожні рельєфні камеї, що мали суто декоративну функцію.

Перші геми східного стилю та металеві перстні-печатки у Північному Причорномор'ї з'явилися разом з мігрантами зі стародавніх середземноморських центрів¹. В архаїчну та класичну епохи печатки до цього регіону надходили зі стародавніх міст Греції, Іонії та Ірану. З V ст. до н. е. можна говорити про появу в цьому

¹ Неверов О. Я. Геммы античного мира. – М., 1983. – С. 107.

регіоні власних каменерізних майстерень.

Колекція античної гліптики Музею історичних коштовностей України (далі – МКУ) налічує 41 одиницю, серед яких переважають інталії. Умовно її можна поділити на три частини.

Перша – свого часу опубліковані предмети колекції Богдана та Варвари Ханенків². Основною проблемою, що виникає під час атрибуції цих вилучених з археологічного контексту гем, є питання оригінальності, походження та датування, оскільки зазначені в каталозі Ханенків місця походження зразків “Ольвія” чи “Херсонес” можуть не відповідати дійсності.

Друга група – геми з досліджених у другій пол. ХХ ст. археологічних пам’яток – сарматських та скіфських курганів, а також вироби античних центрів Північного Причорномор’я.

Третя група – античні геми, інкрустовані в прикраси більш пізнього періоду, здебільшого ХІХ ст., коли на хвилі модного захоплення представників аристократії античними “старожитностями” вважалося престижним мати ювелірні вироби з оригінальними античними гемами.

Перша спроба атрибуції зібрання гем з колекції МКУ була здійснена С. А. Березовою наприкінці 1980-х рр.³ Внаслідок виявлення нових джерел інформації (зокрема аналогії зі зразками зі світових зібрань) та отримання результатів археологічних досліджень частину колекції було переатрибутовано. Крім цього, завдяки дослідженню фондів колекцій до зібрання гем було включено нові предмети, на яких ми й зосередимо нашу увагу.

Найпоширенішими каменями для виготовлення гем були різновиди кварцу, зокрема сердоліки червоного, жовтого, помаранчевого, золото-червоного кольору. Цей камінь використовували від мінойського до римського періоду. Напевно, половина відомих у світі гем виготовлена саме з цього мінералу. Популярними також були халцедон (молочно-синього, сірого, зеленого кольору), агат (з чорними, коричневими, білими і сірими смугами) і сардоніс синього, коричневого та білого кольорів. Для виготовлення інталій у II–III ст. була дуже популярна яшма червоного, зеленого, жовтого, коричневого кольорів⁴.

З елліністичного періоду майже по всій Ойкумені геми виготовлялись із гранату; зокрема, він був найпопулярнішим матеріалом у майстернях Північного Причорномор’я. Зазвичай його оформлювали у вигляді відполірованого до дзеркального блиску опуклого кабошона. Майстри Північного Причорномор’я віддавали перевагу червоним гранатам, які на цій території, на відміну від Середземномор’я, не втратили своєї популярності і в римський час. Як відзначила М. І. Максимова, яка довела існування Боспорських каменерізних майстерень: “Така виняткова любов до граната не має паралелей у гліптиці інших областей античного світу”⁵.

Однією з найдавніших гем у зібранні МКУ є сердоліковий овальний скарабеоїд (АЗС–2 645) (рис. 1), знайдений під час розкопок кургану IV ст. до н. е. Гайманова могила. Камінь овальної форми, має випуклу спинку та поздовжній отвір для шнурка або дужки. На пласкій поверхні вирізано заглиблене зображення грифона з піднесеною передньою лапою. Різьблення глибоке, з тонким проробленням деталей. Цікаво, що гема є давнішою за поховання, у якому її виявлено, і датується V ст. до н. е. Аналогічну їй халцедонову інталію, що походить з Курджипського кургану, дослідники зараховують до виробів знаменитої дексаменівської школи⁶. Навряд чи власник використовував гему як печатку: швидше за все, вона була статусною репрезентативною прикрасою.

Рис. 1. Інталія із зображенням грифона. Сердолік. Фото Д. Клочка

² Ханенко Б. И, Ханенко В. Н. Древности Приднепровья. – К., 1907. – Вып VI. – Табл. VIII.

³ Березова С. А. Античні геми із колекції Музею історичних коштовностей України // Музей і сучасність. – К., 1989. – С. 93–100.

⁴ Spier J. V. Ancient Gems and Finger Rings. Catalogue of the Collections. The J. Paul Getty Museum. – Malibu, 1992. – P. 5.

⁵ Максимова М. И. Боспорская камнерезная мастерская // Советская археология. – 1957. – № 4. – С. 79.

⁶ Галанина Л. К. Курджипский курган. – Л., 1980. – С. 41.

Серед сюжетів гем переважають зображення богів. Найпопулярнішим є зображення Тіхе-Фортуни. Саме цю богиню представлено на інталії, вирізьбленій на опуклому гранаті (ДМ-6 069) (рис. 2). Жіночу фігуру зображено анфас: голова обернена праворуч, зігнута в лікті ліва рука простягнута вперед. У правиці богиня тримає ріг достатку й колоски. Вона одягнута в довгий хітон, важкі складки якого підкреслені вертикальними вирізьбленими штрихами. Зразок датується I тис. до н. е. – I ст. і за манерою зображення, способом обробки каменю, технологією виготовлення персневої оправы належить до виробів Боспорської каменерізної майстерні.

Рис. 2. Перстень з інталією із зображенням Тіхе-Фортуни з рогом достатку. Гранат. Фото Д. Клочка.

Ще одне зображення Тіхе-Фортуни прикрашає овальну сердоликову інталію, що є щитком золотого персня (АЗС-3 325), знайденого під час розкопок некрополя поблизу с. Золоте (АР Крим) в могилі № 38⁷ (рис. 3). На гладенькій поверхні зображено жіночу фігуру, що стоїть на носовій частині корабля. Жінка одягнена в довгий хітон, на голові – баштова корона. У лівій руці вона тримає ріг достатку, у правій – колосок. Ніс корабля вирізьблено кількома горизонтальними та косими штрихами. Зображення дуже поверхневе й графічне, притаманне для виробів Боспорських майстерень.

Рис. 3. Перстень з гемою із зображенням Тіхе-Фортуни на носі корабля. Гранат. Фото Д. Клочка.

⁷ Корпусова В. Н. Античные геммы Боспорских некрополей // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. – К., 1982. – С. 88–89.

До виробів Боспорської майстерні можна віднести і вирізьблену на опуклому гранаті інталію, що прикрашає золотий перстень (ДМ–6 068) (рис. 4). Вона датується часом розквіту діяльності боспорських каменерізів – I ст. до н. е. – I ст. н.е.⁸. На опуклому камені у профіль зображено голову богині Ізиди. Риси обличчя (виступаюче підборіддя, чуттєві губи, орлиний ніс) – грубі, передані сміливими, схематичними штрихами. Укладене в зачіску волосся з вузлом на потилиці підкреслене косими лініями. На голові – традиційна “корона Ізиди”.

Рис. 4. Інталія із зображенням голови Ізиди. Гранат. Фото Д. Клочка.

Найбільша кількість подібних зображень належить до римського періоду, якому був притаманний культурний синкретизм. У перші століття нашої ери культ Ізиди (атрибутами якої є сонячний диск, пір'я та роги) був поширений у Північному Причорномор'ї, куди він потрапив ще в елліністичні часи як наслідок зв'язку з єгипетською Александрією та Малою Азією. Ізиду – покровительку мореплавства й торгівлі – шанували моряки. Також вона вважалася богинею родючості та володаркою душ померлих.

Низка епіграфічних пам'яток та зображень Ізиди перших століть нашої ери походить з Ольвії та Херсонесу. Вияви її культу простежуються і в написах I–II ст. з Боспору⁹.

За манерою виконання до північнопричорноморських виробів можна віднести інталію на пласкому овальному сердоліку, інкрустованому в знайдений під час розкопок Тіри золотий перстень (АЗС–1 883) (рис. 5), який за археологічним контекстом можна датувати I–II ст. На камені зображено фігуру Гермеса анфас. Його голова у крилатій шапці (петасі) розвернута праворуч. На зігнуту в лікті праву руку накинута плащ, нижній край якого звисає вздовж тіла, майже сягаючи правої стопи. Цією ж рукою Гермес тримає кадуцей, а у лівій у нього гаманець. Різьблення лінеарне, виконане великими штрихами.¹⁰

Рис. 5. Перстень з інталією із зображенням Гермеса. Сердолік. Фото Д. Клочка

⁸ Неверов О. Я. Указ. соч. – С. 15; Максимова М. И. Указ. соч. – С. 76.

⁹ Кобылина М. М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н. э. – М., 1978. – С. 111, 115–117.

¹⁰ Пругло В. И. Источники и история исследования; Тира; Никоний; Поселения; Остров Левка // Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984. – С. 29, Табл. III, 21–а, 21–б.

У перші століття нашої ери лінійний стиль у гліптиці переживає другий підйом. Це суто декоративна та графічна поверхнева манера різьблення, яку застосовували здебільшого для зображення ефектно вигнутих видовжених фігур і яка була характерна для боспорських майстрів, так само, як і вибір великих, опуклих червоних каменів, що контрастували з золотими оправами. Можливо, застосування такої техніки зумовлювалось способом обробки каменів: для надання опуклому кабошону більшої прозорості майстри вирізали камінь зсередини, роблячи його настільки тонким в опуклій частині, що глибоке різьблення було просто неможливим.

Час розквіту Боспорської каменерізної майстерні припадає на I ст. до н. е. – I ст. Популярність Гермеса, як і Аполлона, в ті часи пояснює латинський вислів: “Меркурій тут обіцяє вигоду, а Аполлон – здоров’я”. Є припущення, що місцем виготовлення подібних гем був Херсонес; визначено навіть, які саме скульптури херсонеські різьбярі використовували як зразки¹¹.

Однак варто зазначити, що подібні зображення, виготовлені в схожій манері, були поширені у всьому Циркумпонтійському та Середземноморському регіонах. Зроблені в лінійній манері інталії наявні в колекції Софійського національного музею¹², музею Пола Геті¹³ тощо.

Крім виробів Боспорської каменерізної майстерні, у колекції МІКУ зберігаються вироби італійських каменерізів. На відміну від місцевих гем, різьблення яких має ескізний лінійний характер, ці вироби вражають витонченістю й точністю передачі деталей. Поширений серед боспорських виробів лінійний схематизм тут набуває популярності лише за часів розквіту імперії (щоправда, у зібранні МІКУ подібних виробів італійського походження немає). Більшість із них вирізьблена на улюбленому камені італійських різників – сердоліку.

На овальному сердоліку, що прикрашає виявлену в дитячому похованні I ст. поблизу Керчі витончену шийну гривну з вузлом Геракла, вирізане профільне зображення Аполлона (АЗС–1 719) (рис. 6), культ якого був поширений в античних державах Північного Причорномор’я, особливо в Ольвії та на Боспорі. Обличчя Аполлона повне, з правильними рисами, губи пухкі. На голові бога – лавровий вінок, кінці якого підняті над лобом. На грудях і плечах м’якими складками лежить хітон. У руках Аполлон тримає кіфару. Різьблення пластичне, глибоке, детальне¹⁴. Аналогічна інталія є в колекції Софійського національного музею¹⁵.

Рис. 6. Інталія із зображенням Аполлона. Сердолік. Фото Д. Клочка

Ще одна італійська гема із зображенням Діоніса походить із сарматського поховання поблизу с. Чугуно-Крепинка Донецької обл. (АЗС–3 802) (рис. 7): нею інкрустовано медальйон, що прикрашає шийну гривну. Медальйон у гривні розміщено горизонтально, але зображення на гемі вертикальне. Оправа затуляє деталі зображення по краях, відкриваючи для огляду тільки центральну частину гема. Ймовірно, спочатку гема

11 Щербакова В. С. Геммы с изображением Гермеса из Херсонесских некрополей // Краткие сообщения Института археологии. – 1983. – № 174. – С. 86–91.

12 Dimitrova-Milceva A. Antike gemme und kameen. – Sofia, 1980. – Kat. 62–73.

13 Spier J. B. Ancient Gems and Finger Rings. Catalogue of the Collections... – Kat. 254–260.

14 Чуистова Л. И. Новые находки из некрополя Керченского полуострова // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 69. – 1959. – С. 240, рис. 1–2.

15 Dimitrova-Milceva Op. cit. – Kat. 52.

призначалася для іншого виробу, проте її остання власниця навряд чи надавала значення зображенню. Випадки використання гем "не за призначенням" відомі у "варварських похованнях". Наприклад, у багатому жіночому похованні Тенгінського могильника сердолікову інталію також було оправлено в каст та розміщено горизонтально, незважаючи на вертикальне зображення Аполлона¹⁶.

Рис. 7. Інталія із зображенням Діоніса. Сердолік. Фото Д. Клочка

Згадана інталія із сарматського поховання вирізьблена на червоному сердоліку. У центрі композиції зображено молодого Діоніса, стегна якого прикриті тканиною, один кінець якої спускається вздовж правої ноги, інший накинутий на зігнуту в лікті праву руку. У правиці Аполлон тримає тирс, шишку якого видно над його головою. У зігнутій у лікті та піднятій догори лівій руці Діоніс тримає посудину, ймовірно канфар, з якого ллється рідина. Голова бога прикрашена вінком зі стрічками, що майорять за спиною.

Біля ніг Діоніса сидить оголений сатир, на череві якого бог поставив ліву ногу. Права рука сатира піднята догори, лівою він спирається на землю. Піднята вгору рука може бути жестом звернення до бога, а може означати й прохання про помилування – адже саме так, лежачи, з піднятою догори рукою, в античному вазописі та гліптиці зазвичай зображують переможених атлетів. Ліва нога сатира зігнута в коліні, права – випростана й піднята за ногами Діоніса. За фігурою сатира праворуч зображено голову та частину тулуба козла.

Аналогів цій гемі поки що виявити не вдалося. Подібний сюжет є частиною вакхічної процесії, зображеної на червонофігурному кратері IV ст. до н. е. з колекції Берлінського музею (F 2 648)¹⁷. Манера передачі деталей та глибоке різьблення у техніці Rundperlstil дозволяють зарахувати гему з МКУ до "італійських", традиція виготовлення яких походить від етрусського стилю "a globolo"¹⁸. Виконані в такій манері інталії традиційно датують II–I ст. до н. е.

Унікальною є й інталія періоду імперії на гірському кришталі, що прикрашає золотий перстень (ДМ–6 088) (рис. 8). На гладенькій пласкій поверхні зображено напівобернуту жіночу фігуру. Богиня одягнена в довгий хітон, складки якого передані глибокими вертикальними штрихами. На її голові діадема, волосся зібрано у вузол. Зігнутою в лікті та піднятою до плеча лівою рукою жінка притримує хітон. У простертій вперед правиці вона тримає шолом етрусського типу. Поряд стоїть невисокий вівтар, до якого прихилено овальний щит. Різьблення відзначається глибиною та чіткістю, у відбитку дає високий рельєф.

¹⁶ Беглова Е. А. Богатое женское погребение из Тенгинского грунтового могильника // Материальная культура Востока. – Вып. 4. – М., 2005. – С. 170.

¹⁷ Grassinger D., Oliveria Pinto T. de, Scholl A. Die rückkehr der götter. Berlins verborgener Olymp. – Berlin, 2008. – S. 150–151.

¹⁸ Неверов О. Я. Указ. соч. – С. 69.

Рис. 8. Перстень з інталією із зображенням Венери. Гірський кришталь. Фото Д. Клочка.

Швидше за все, це зображення Венери, у якому поєдналися образи Venus Victrix (Венери Переможниці) та Venus Genetrix (Венери Прародительки), що вважалася прародителькою роду Юліїв-Клавдіїв. Іконографія постаті – довгий хітон, рука, що його притримує біля плеча, – характерні для образу Venus Genetrix. Однак атрибути – шолом в простягнутій руці, вівар з прихиленим щитом – типові для Venus Victrix. Зображення Venus Victrix у подібному трактуванні часто зустрічається на монетах II–III ст. Однак ця гема, за характером персневої оправы, швидше за все, належить до I–II ст.

Запропонований огляд колекції гліптики МКУ не претендує на вичерпність: у ньому представлені лише найбільш яскраві та унікальні вироби, якими могла б пишатися будь-яка гліптотека.

Особливістю зібрання музею є його різноплановість – тут представлені як вироби місцевого Боспорського каменерізного центру, так і імпорتنі італійські твори із зображеннями стародавніх богів, гемі-амулету, портретні інталії та камеї. Хронологічно колекція охоплює період з V ст. до н. е. до III ст. Тобто у відносно невеликому зібранні відображені всі основні тенденції розвитку каменерізного мистецтва античної доби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Античные государства Северного Причерноморья / Серия: Археология СССР [Т. 9]. – Москва: Наука, 1984. – 392 с.
2. Беглова Е. А. Богатое женское погребение из Тенгинского грунтового могильника // Материальная культура Востока / Е. А. Беглова. – Вып. 4. – Москва: Гос. музей Востока, 2005. – С. 166–181.
3. Березова С. А. Античні геми із колекції Музею історичних коштовностей України // Музей і сучасність. Тематичний збірник наукових праць / С. А. Березова; Міністерство культури Української РСР, Державний історичний музей УРСР. – Київ, 1989. – С. 93–100.
4. Галанина Л. К. Курджипский курган. Памятник культуры прикубанских племён IV века до н. э. / Л. К. Галанина. – Ленинград: Гос. Эрмитаж, 1980. – 128 с.
5. Кобылина М. М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н. э. / Отв. редактор Т. В. Блаватская / М. М. Кобылина. – Москва: Наука, 1978. – 216 с.
6. Корпусова В. Н. Античные геммы Боспорских некрополей / В. Н. Корпусова // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. Сборник научных трудов / Институт археологии АН УРСР. – Киев: Наукова думка, 1982. – С. 86–104.
7. Максимова М. И. Боспорская камнерезная мастерская / Максимова М. И. // Советская археология. – 1957. – № 4. – С. 75–83.
8. Неверов О. Я. Геммы античного мира / О. Я. Неверов. – Москва: Наука, 1983. – 143 с.
9. Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности Приднепровья. В 6 вып. Вып. VI. Древности Приднепровья и побережья Черного моря / Б. И. Ханенко, В. Н. Ханенко. – Киев: Типография Кульженко С. В., 1907. – 44 с.
10. Чуистова Л. И. Новые находки из некрополя Керченского полуострова / Л. И. Чуистова // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 69. – 1959. – С. 239–251.
11. Щербакова В. С. Гемы с изображением Гермеса из Херсонесских некрополей / В. С. Щербакова //

Краткие сообщения Института археологии. – 1983. – № 174.– С. 86–91.

12. *Dimitrova-Milceva A.* Antike gemme und kameen aus dem archäologischen Nationalmuseum in Sofia / A. Dimitrova-Milceva; Arkheologicheski institut i muzei (Bulgarska akademiiãna naukite). – Sofia: Septemvri, 1980. – 178 p.

13. *Grassinger D., Oliveira Pinto de T., Scholl A.* Die rückkehr der götter. Berlins verborgener Olymp / D. Grassinger, T. De Oliveira Pinto, A. Scholl. – Berlin: Schnell & Steiner, 2008. – 424 s.

14. *Spier Jeffrey B.* Ancient Gems and Finger Rings. Catalogue of the Collections, The J. Paul Getty Museum / Jeffrey B. Spier. – Malibu, California, 1992. – 184 p.

REFERENCES

1. Antychnye hosudarstva Severnogo Prychernomoria / Seryia: Arkheolohyia SSSR [T. 9]. – Moskva: Nauka, 1984. – 392 s.

2. *Behlova E. A.* Bohatoe zhenskoe pohrebenye yz Tenhynskoho hruntovoho mohylnyka // Materyalnaia kultura Vostoka / E. A. Behlova. – Vyp. 4. – Moskva: Hos. muzei Vostoka, 2005. – S. 166–181.

3. *Berezova S. A.* Antychni hemy iz kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy // Muzei i suchasnist. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats / S. A. Berezova; Ministerstvo kultury Ukrainskoi RSR, Derzhavnyi istorychnyi muzei URSR. – Kyiv, 1989. – S. 93–100.

4. *Halanyna L. K.* Kurdzhypskyi kurhan. Pamiatnyk kultury prykubanskykh plemyon IV veka do n. e. / L. K. Halanyna. – Lenynhrad: Hos. Ermytazh, 1980. – 128 s.

5. *Kobylyna M. M.* Yzobrazhenyia vostochnykh bozhestv v Severnom Prychernomore v pervye veka n. e. / Otv. redaktor T. V. Blavatskaia / M. M. Kobylyna. – Moskva: Nauka, 1978. – 216 s.

6. *Korpusova V. N.* Antychnye hemmy Bosporskykh nekropolei / V. N. Korpusova // Novye pamiatnyky drevnei y srednevekovoi khudozhestvennoi kultury. Sbornyk nauchnykh trudov / Ynstytut arkheolohyy AN URSR.– Kyev: Naukova dumka, 1982. – S. 86–104.

7. *Maksymova M. Y.* Bosporskaia kamnereznaia masterskaia / Maksymova M. Y. // Sovetskaia arkheolohyia. – 1957. – № 4. – S. 75–83.

8. *Neverov O. Ya.* Hemmy antychnoho myra / O. Ya. Neverov.– Moskva: Nauka, 1983. – 143 s.

9. *Khanenko B. Y., Khanenko V. N.* Drevnasty Prydneprovia. V 6 vyp. Vyp. VI. Drevnasty Prydneprovia y poberezhia Chernoho moria / B. Y. Khanenko, V. N. Khanenko. – Kyev: Typohrafyia Kulzhenko S. V., 1907. – 44 s.

10. *Chuystova L. Y.* Novye nakhodky yz nekropolia Kerchenskoho poluostrova / L. Y. Chuystova // Materyaly y yssledovanyia po arkheolohyy SSSR. – № 69. – 1959. – S. 239–251.

11. *Shcherbakova V. S.* Hemy s yzobrazhenyem Hermesa yz Khersonesskykh nekropolei / V. S. Shcherbakova // Kratkyye soobshchenyia Ynstytuta arkheolohy. – 1983. – № 174.– S. 86–91.